

ZATVORSKA KAZNA I RESOCIJALIZACIJA -FAKTORI NE/USPJEŠNOSTI-¹

Mr Ljeposava Ilić

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Od uvođenja, do danas, zatvorska kazna, prešla je dug razvojni put. Iako su se ideje i koncepcije na kojima je bazirana mjenjale uporedo sa napretkom društva, zatvorska kazna je oduvijek imala za cilj resocijalizaciju prestupnika i njegovu adekvatnu socijalnu reintegraciju. Od sedamdesetih godina prošlog vijeka snažne kritike upućene na račun koncepta resocijalizacije na kojem se bazirala ova sankcija, potkrepljene su činjenicama o neuspjehu izvršenja zatvorske kazne. Porast broja osuđenih lica i visoka stopa recidivizma navela je stručnu javnost ka traganju za najefektivnijim tretmanskim sadržajima koji će dati pozitivne rezultate. U ovom radu, autor se bavi analizom tretmanskih sadržaja i programa, prikazujući rezultate istraživanja koji pokazuju njihovu ne/efektivnost. Sa druge strane, autor posebnu pažnju posvećuje identifikaciji faktora koji negativno utiču na njeno efikasno sprovođenje, kao što su loši uslovi u zatvorskim ustanovama, prekomjernost zatvorske populacije, negativni trendovi u strukturi osuđenih lica, nepostojanje specijalizovanih programa za visoko rizične osuđenike, brojne deprivacije, neadekvatan postpenalni prihvata i dr., ali i faktorima koji pozitivno utiču na njeno efikasno izvršenje, kao što su obrazovni sadržaji.

Ključne riječi: Zatvor, osuđeni, tretman, resocijalizacija, reintegracija.

Izvršenje zatvorske kazne i njena uspješnost, odnosno, primjena tretmana, njegovi sadržaji i efektivnost predstavlja veoma značajnu temu penologa poslednjih decenija. Ideal kome teži izražen kroz redukciju recidivizma, smanjenje stope kriminala i zaštitu društva od počinitelaca krivičnih dela, nije lako ostvariti, zato što su faktori koji utiču na

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

njeno uspješno izvršenje višestruki i vrlo kompleksni. Od društvenog shvatanja svrhe kažnjavanja i izvršenja zatvorske kazne, demografskih, penoloških i kriminoloških karakteristika počinitelja krivičnih dela, procenjenog stepena rizika i potreba, preko tipa ustanove i režima u kojoj se izvršava zatvorska kazna, deprivacija i uticaja neformalnog sistema, vrste i sadržaja tretmana i njegove realizacije, do postpenalnog prihvata i društvene sredine u koju se osuđenik vraća, samo su neki od faktora koji determinišu njen uspješan ili neuspješan ishod.

KRIZA ZATVORA I FAKTORI NE/USPJEŠNOSTI

U teorijskim okvirima se sve češće postavlja pitanje da li zatvori uopšte mogu obavljati ulogu popravljanja i resocijalizacije osuđenih ili oni obavljaju samo ulogu kažnjavanja. Od sedamdesetih godina prošlog vijeka u većini zapadnih zemalja i kod nas na udaru kritike našao se koncept resocijalizacije jer nije dao očekivane rezultate ili drugim riječima, nije u dovoljnoj mjeri uticao na smanjenje stope kriminaliteta i recidivizma. Ipak treba biti oprezan prilikom donošenja oštrog suda o konceptu resocijalizacije, jer neuspjeh koji se pripisuje ovom konceptu, rezultat je i nedosljedne primjene principa resocijalizacije, izostanka dobrih programa postupanja, ali i neadekvatnog sprovođenja u praksi dobrih teorijskih postavki pomenutog koncepta (Ilijić, 2013b). Koncept resocijalizacije, između ostalog, usmeren je i ka aktiviranju i jačanju pozitivnih karakteristika ličnosti, kako bi osuđeno lice po izlasku iz ustanove preuzelo aktivnu društvenu i socijalnu ulogu (Ilijić, 2014b).

Korektivni zatvorski tretman u razvijenim zemljama, podrazumjeva primjenu različitih obrazovnih, radnih i slobodno-vremenskih sadržaja u cilju eliminisanja kriminogenog ponašanja i dobre socijalne reintegracije osuđenih nakon izlaska. Međutim, kriza zatvora u velikom broju zemalja u svijetu otežava sprovođenje tretmanskih sadržaja (Jovanić & Ilijić, 2015a). Savremene zatvore karakteriše **stalni globalni rast zatvorske populacije i velika preopterećenost zatvorskih kapaciteta**.

Na svjetskom nivou, još od 80 tih godina do danas, prisutan je stalni porast broja lica lišenih slobode². Imajući u vidu odnos broja zatvorenih lica u odnosu na ukupnu populaciju određene države, evropske zemlje su se odlikovale relativno niskom stopom zatvaranja. Međutim, posljednjih decenija trend povećanja stope zatvorske populacije uočava se i u Evropi, a Srbija nažalost prati ove negativne trendove.

Nepovoljna kretanja stope zatvaranja u Republici Srbiji su problem koji se može pratiti od 1991. godine, od kada se bilježi stalni porast broja lica lišenih slobode i povećanje stope zatvaranja³, čemu, po mišljenju mnogih stručnjaka iz ove oblasti, najviše doprinosi

² i to kako lica zadržanih u pretkrivičnom postupku, pritvorenih tokom krivičnog postupka, osuđenih na kaznu zatvora u krivičnom i prekršajnom postupku i lica prema kojima su određene mere bezbjednosti povezane sa lišenjem slobode

³ U periodu do 2003. godine broj zatvorenih lica u Republici Srbiji kretao se u ustaljenom okviru između 5.000 i 6.000. Od 2003. godine, godišnja stopa rasta populacije lica lišenih slobode u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija iznosi preko 10%, pa tako danas ukupno povećanje u odnosu na pomenutu godinu premašuje 60%.

izricanje kazni zatvora do šest mjeseci. Drugim riječima, ukupan porast broja lica lišenih slobode posljedica je povećanja broja osuđenih, a prije svega, pritvorenih lica u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, što dovodi do preopterećenosti penalnih institucija, ali dovodi u pitanje i funkcionisanje zatvorskog sistema i mogućnosti optimalnog ostvarivanja prava lica lišenih slobode⁴. Sa druge strane, zbog ograničenih smještajnih kapaciteta zavodskih institucija druga osuđena lica čekaju na izvršenje izrečenih kazni zatvora, čime se obesmišljavaju naponi policije i pravosudnih organa za efikasno otkrivanje i suđenje učiniocima krivičnih djela i povećava mogućnost da nastupi zastarjelost izvršenja izrečenih kazni. Porast broja lica lišenih slobode i preopterećenost smještajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, posljedice su složenih političkih i ekonomskih procesa koji nikada ne zavise isključivo od kretanja samog kriminaliteta, već od potpuno različitih faktora. (Ilijić, 2012c;2013a).

Povećan broj lica koji se nalaze u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija svakako se nepovoljno odražava i na kvalitet života i rada kako osuđenih tako i zaposlenih lica.

Nedostatak privatnosti, prenatrpanost, kao i nepoštovanje standarda u pogledu veličine prostora po zatvoreniku (sedam metara kvadratnih), loši higijenski uslovi, neadekvatna izolacija i temperatura, po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, predstavljaju uslove u koji kod osuđenih lica izazivaju "osjećanje poniženja i inferiornosti koje vodi padu mentalne i fizičke rezistencije" (Soković, 2008;Ilijić, 2013a). Pomenuti uslovi, s jedne strane, osim što su nehumani i ograničavajući, predstavljaju i nepoštovanje, brojnim međunarodnim deklaracijama i konvencijama, zagarantovanih prava osuđenih lica, a sa druge strane, ograničavaju realizaciju i onako oskudnih tretmanskih sadržaja i aktivnosti. Ovakva situacija u velikoj mjeri ograničava pružanje adekvatnih uslova, realizaciju tretmana i poštovanje prava osjetljivih, ugroženih kategorija osuđenika, kao što su recimo, osuđenici sa invaliditetom (Jovanić & Ilijić 2015b), osuđenici starije životne dobi (Jovanić & Ilijić, 2015c) ili osuđeni koji su zaraženi virusom HIV-a ili hepatitisa (Batrićević, & Ilijić, 2014), ali ograničava i pružanje neophodne zdravstvene njege i zaštite.

Aktuelno stanje u kazneno popravnim zavodima u Srbiji je izuzetno nepovoljno. Ako navedenim problemima dodamo i probleme vezane za nedostatak stručnih kadrova, manjkavost u sprovođenju tretmana i loše materijalne uslove, čije se posljedice odražavaju na sveukupno funkcionisanje zatvorskih sistema, sasvim je očigledno zašto zatvorska kazna ne daje očekivane rezultate, već sve veću stopu recidivizma.

Stopa recidivizma, kao najčešće korišćeni parametar uspješnosti zatvorske kazne, u našoj zemlji se kreće iznad 50%, mada dostupni podaci variraju u zavisnosti od izvora ali i kriterijuma-mjere recidivizma⁵.

Sa druge strane, negativne psihološke posljedice izvršenja zatvorske kazne, posmatrane kroz brojne deprivacije i frustracije, na mikronivou, predstavljaju, još dodatne,

⁴ U izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije za 2009. godinu, između ostalog, navedeno da je prenaseljenost u srpskim zatvorima posljedica neefikasne primjene alternativnih sankcija, nedostatka dekriminalizacije nekih lakših krivičnih djela i nepostojanja programa reintegracije.

⁵ Najčešće se u dostupnim podacima ne navodi podatak da li se radi o licima koja su ponovo osuđena (legalni recidivizam) ili o onima koji su opet upućena na izdržavanje zatvorske kazne (penološki recidivizam).

otežavajuće faktore koji stoje na putu uspješnog sprovođenja tretmana i postizanja svrhe zatvorske kazne (Ilijić, 2012a; 2014a). Sajks (Sykes, 1958: 65–77) je tvrdio da zatvorski uslovi doprinose nastanku deprivacija, što uključuje deprivaciju slobode, deprivaciju heteroseksualnih odnosa, materijalnih dobara i usluga, autonomije i sigurnosti, koje autor naziva "mukama robije" (pains of imprisonment). Ove deprivacije nanose bol, predstavljaju teškoće i remete njihov osjećaj lične vrijednosti, samopoštovanja i identiteta.

Deprivacije u različitom intenzitetu doživljavaju osuđenici koji se razlikuju po svojim osnovnim demografskim, sociopsiholoških, kriminološkim i penološkim karakteristikama (Ilijić, 2014a). Od svih modaliteta deprivacija, posebno se izdvaja deprivacija slobode, kod koje postoji najmanji varijabilitet u pogledu intenziteta doživljavanja s obzirom na različite karakteristike osuđenih lica. Deprivaciju slobode podjednako doživljavaju svi osuđenici, bez obzira na starost, zanimanje, bračni status, raniji boravak u zatvoru ili s obzirom na bilo koju drugu karakteristiku po kojoj se razlikuje osuđenička populacija. Jedina karakteristika, odnosno, faktor koji pravi razliku u intenzitetu njenog doživljavanja, jesu očekivanja osuđenika vezana za period nakon isteka kazne i puštanja na slobodu. Svejedno je ko je u zatvoru koliko dugo, zbog čega, posjećuje li ga porodica ili koje zanimanje je imao prije dolaska u zatvor, gubitak slobode teško pada podjednako svim osuđenicima, s jedinom razlikom što je još teže podnose oni koji očekuju da će, nakon isteka kazne, se vratiti u svoju socijalnu sredinu, zaposliti i nastaviti sa normalni životom, ili drugim riječima, životom u skladu sa zakonom i propisanim normama. Gubitak slobode jedino manje pogađa one osuđenike, koji ne prave planove za svoju budućnost i od nje ne očekuju ništa.

Kriza zatvora (Mrvić-Petrović, 2007; Batrićević & Ilijić, 2013) obilježena kao globalni problem, očituje se i kroz negativne trendove u strukturi osuđenih lica.

U izvještaju Uprave za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija (2009) negativni trendovi u strukturi osuđenih lica manifestuju se i kroz porast broja osuđenih lica za krivična djela vezana za droge, ali i kroz povećanje broja osuđenih koji su aktivni zavisnici.⁶ Slične podatke potvrđuju i rezultati istraživanja. Naime, do 1997. godine, u kazneno-popravnom zavodu Zabela, broj osuđenih za krivična djela droge bio je relativno mali, a ova grupa krivičnih djela se u ukupnoj strukturi svrstavala u kategoriju zanemarljivog broja, tj. grupu ostalih krivičnih djela, dok su 2011. godine, po učestalosti, krivična djela droge zauzimala su treće mjesto (Ilijić, 2012b). Rapidno povećanje broja osuđenih za krivična djela se nastavljen, a prema poslednjim zvaničnim podacima, u 2013. god. krivična djela zloupotrebe droga su na drugom mjestu.⁷

Rasprostranjenost problema zavisnosti od droga među zatvorenicima u evropskim zatvorima je visoka u odnosu na opštu populaciju (Council of Europe, 2014). Podaci iz studije koja je obuhvatila 15 zemalja EU pokazuju da je između 2% i 56% od zatvorenika prijavilo da konstantno koristi nedozvoljene supstance od dolaska u

⁶ Čak 50% lica lišenih slobode imalo je iskustva sa drogama ili su aktivni zavisnici. Detaljnije u: Izveštaj uprave za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija, (2009). Ministarstvo pravde Republike Srbije.

⁷ Podaci preuzeti iz: Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, (2013). Ministarstvo pravde Republike Srbije. Dostupno na: www.uiks.gov.rs.

zatvorsku ustanovu (World Health Organizaton, 2014). Postoje očigledene i dobro dokumentovane veze da je mnogo lica osuđeno za posjedovanje i distribuciju droge, ali i da su pod dejstvom supstanci učestalije vršili krivična djela, te da su zbog redovnog plaćanja i snadbjevanja vršili kriminalne akte (European Monitoring Center on Drugs and Drug Addiction, 1997: Ilijić & Jovanić, 2015b).

Srbija u pogledu broja osuđenika koji su zavisnici, nažalost prati negativne svjetske trendove. Prema zvaničnim podacima nadležnih službi 27,5% osuđenih i 12,6% pritvorenih muškaraca sa zavisnici. Podaci o broju osuđenica koje su zavisnice, još je alarmantniji. Iako je procenat ženske zatvorske populacije na niskom nivou, zabrinjava podatak da je 40,5% osuđenica čine zavisnice.⁸

Posebno zabrinjava podatak da u našim ustanovama ne postoje specijalizovani tretmani postupanja, odvikavanja i liječenja ove kategorija osuđenih. Postojanje "odjeljenja bez droge" u dvije zatvorske ustanove, kao i nastavak sa već započetom metadonskom terapijom, predstavlja jedini oblik pomoći i specifičnost u pogledu postupanja sa ovom kategorijom. Potrebe za specijalizovanim tretmanom ove grupe osuđenih, ostaju van praktičnih mogućnosti, pa najčešće, primarni problem zavisnosti, ostaje neriješen i u sjenci sekundarnog problema izvršenja krivičnog djela. Svakako da naša zemlja u pogledu postupanja sa ovom kategorijom osuđenika u velikoj mjeri zaostaje za drugim evropskim državama u kojima se praktikuje kako obavezno testiranje osuđenih na psihoaktivne supstance⁹, tako i realizacija brojnih programa detoksikacije, odvikavanja i savjetovanja.

Visoke stope zatvaranja, sa jedne strane i ograničeni budžeti za funkcionisanje zatvorskih sistema, sa druge strane, usmeravaju pažnju kreatora kaznene politike ka proceni efikasnosti postojećih programa tretmana (Brewster & Sharp, 2002: Jovanić & Ilijić, 2015a). Ulaganje u obrazovanje osuđenih, čini se najisplativijom i najdugoročnijom investicijom koja može da pruži višestruke pozitivne efekte. Imajući u vidu ogromne troškove kriminala, čak i malo smanjenje stope kriminala povezano sa obrazovanjem, važno je sa ekonomskog stanovišta (Lochner & Moretti, 2003).

Danas u penološkoj praksi uvaženo je mišljenje da **obrazovni tretmani** mogu da budu faktor promjene, odnosno, da učešće osuđenika u pomenutim sadržajima doprinosi postizanju pozitivnih promjena u ponašanju, ali i redukciji rizika recidivizma. Neophodnost i važnost sprovođenja obrazovnih sadržaja u zatvorskim uslovima proizilazi iz obrazovnih potreba osuđenika. Rezultati brojnih istraživanja ukazuju da osuđeni imaju nizak nivo osnovnih vještina (Greenberg, Dunleavy & Kunter, 2007), a i niži nivo obrazovanja i daleko ispod prosjeka opšte populacije, pa

⁸ Godišnji izveštaj Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, (2013). Ministarstvo pravde Republike Srbije.

⁹ Poređenja radi, u Engleskoj, bar jednom mjesečno u svim zatvorima se vrši testiranje na nasumično odabranom uzorku osuđenika. To predstavlja tek prvi korak ka suočavanju sa ovim problemom i koji pomaže da se stekne uvid u obim i rasprostranjenost zavisnosti od psihoaktivnih supstanci, nakon čega slijedi određivanje pogodnog programa tretmana, kao što je npr. program detoksikacije, program savjetovanja i podrške, upućivanja u metode i postupke liječenja i dr. Detaljnije u: Blakey, D. (2008). *Disrupting the Supply of Illicity drugs into prisons*, A report for the Director General of National Offender Management Service Available from: [http:// www. Justice.gov.uk/docs/blaky-report-disrupting.pdf](http://www.Justice.gov.uk/docs/blaky-report-disrupting.pdf)

postoji veća vjerovatnoća da će biti nezaposleni, što će uticati na njihovo zdravlje i mogućnost samostalnog stanovanja (Odović, Žunić-Pavlović & Jovanić, 2014; Jovanić & Ilijić, 2015a). Ovaj problem je moguće rješavati kroz učenje u zatvoru, čime se povećava njihova sposobnost da se efikasno izbore sa zahtjevima i izazovima svakodnevnog života i zapošljavanja na slobodi (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Prema zvaničnim podacima (Ministarstvo pravde Republike Srbije, 2009) u Srbiji 2009. godine, među osuđenim licima je bilo 2,8% potpuno nepismenih, 15,2% sa nepotpunom osnovnom školom, a 26,5% osuđenih imalo je samo završenu osnovnu školu, što sabrano čini 44,5% osuđeničke populacije bez ikakvih kvalifikacija, što bi se u savremenom svijetu moglo svrstati u kategoriju funkcionalno napismenih. Da se situacija na obrazovnom polju nije promjenila govore i poslednji dostupni zvanični podaci (Ministarstvo pravde Republike Srbije, 2014), koji navode da je krajem 2013. godine 1,9% osuđenih bilo nepismeno, sa nedovršenom osnovnom školom 21% osuđenih, a 2,8% sa nedovršenom srednjom školom. Alarmantna činjenica je prisustvo nepismenih u XXI veku (Ilić, & Jovanić, 2011).

Ipak, najubjedljivije dokaze da obrazovanje osuđenih ima pozitivan efekat na ponašanje osuđenih nakon izlaska iz ustanove i socijalnu reintegraciju, pruža sveobuhvatana komparativna studija sprovedena u tri države: Merilendu, Minesoti i Ohaju. Ova studija je proizvela zaključke da obrazovanje osuđenih poboljšava mogućnosti zapošljavanja, smanjuje kriminalno ponašanje i na taj način, smanjuje ukupnu cijenu zločina za zajednicu (Steurer, Smith & Tracy 2001; Chawez & Dawe, 2007). Obrazovni procesi u zatvorskim uslovima imaju mnogo potencijalnih prednosti. Osim što mogu da redukuju kriminalno ponašanje, pruže osnovu za nastavak školovanja po otpuštanju, poboljšaju istoriju zapošljavanja, oni mogu da smanje i nedisciplinu u samoj ustanovi (Gerber & Fritsch, 1995). S toga, podizanje obrazovnog nivoa osuđeničke populacije nije usmjereno samo ka sticanju znanja i veština, već i na postizanje drugih pozitivnih efekata, kao što su podizanje samoaktuelizacije i samorealizacije, razvijanju ekonomskih sposobnosti i poboljšanju socijalnih odnosa, ali i razvoju građanske odgovornosti (Ryan, 1997; Jovanić, 2010).

Naime, iako većina istraživača stopu recidivizma uzima kao mjeru uspješnosti sprovedenih programa u zatvorskim ustanovama, ne treba zaboraviti i druge pozitivne efekte, kao što su npr. promjene u odnosu prema drugima, promjene na nivou stavova kao i pozitivne promjene u pogledu poštovanja discipline u ustanovi, a koji nastaju kao rezultat učešća osuđenih u pomenutim programima (Jovanić, & Ilijić, 2015a).

Navedeni stavovi potvrđeni su istraživanjem koje je sprovedeno u Kazneno popravnom zavodu Sremska Mitrovica. Cilj istraživanja bio je usmjeren ka utvrđivanju podataka o tome da li učešće osuđenih u programima profesionalnog osposobljavanja utiče na redukciju skora rizika recidivizma i postizanje pozitivnih promjena u ponašanju. Ispitanici su ispunjavali kriterijume neophodne za istraživanje u pogledu obrazovnog novoa, tj. postojanja obrazovnih potreba i ne/uključenosti u obrazovne procese, kao i u pogledu kriterijuma dužine izrečene kazne (preko tri godine). Uzorak je podjeljen u dvije podgrupe i to: *edukativna grupa (E)*: koju čine ispitanici koji imaju

potrebe za profesionalnim osposobljavanjem i koji su uključeni u proces obuke u zatvoru; i *kontrolna grupa (K)*: koju čine ispitanici koji imaju potrebe, a nisu uključeni u proces obuke u zatvoru. Podaci neophodni za istraživanje prikupljeni su analizom podataka iz Upitnika za procjenu rizika i potreba osuđenih na zatvorsku kaznu preko tri godine, ličnih listova ispitanika i Izvještaja stručnih službi. Iz navedenog Upitnika, prikupljeni su podaci iz svakog od četrnaest odeljaka, ali i podaci o skorima rizika recidivizma. Podaci iz odeljaka kao i skor rizika recidivizma mjereni su prije uključivanja u obrazovni proces i nakon završenog obrazovnog procesa i/ili prilikom reklasifikacije/revidiranja Upitnika.

Promjene u ponašanju posmatrane su kroz analizu odeljaka-ponašanje prema drugima¹⁰. Uticaj obrazovnih procesa posmatran je kroz procenu nivoa rizika od recidivizma i postizanje pozitivnih promena u ponašanju i to:

- Početnim i naknadnim merenjem nivoa rizika osuđenih koji imaju potrebe za profesionalnim osposobljavanjem, a uključeni su u proces obuke;
- Početnim i naknadnim merenjem nivoa rizika recidivizma kod osuđenih koji imaju potrebe za profesionalnim osposobljavanjem, a nisu uključeni u proces (prilikom reklasifikacije ili u slučaju pisanja molbe za uslovni otpust);
- Analizom indikatora pozitivnih promjena u ponašanju nastalih u toku penalne rehabilitacije kod osuđenih sa obrazovnim potrebama.

Kada se uporede rezultati dva mjerenja, prvog i drugog, skor rizika recidivizma u zavisnosti od uključenosti u proces profesionalnog osposobljavanja je promjenjen. Naime, kod ispitanika koji su bili uključeni u proces profesionalnog osposobljavanja, skor rizika recidivizma, na drugom mjerenju je blago opao, u poređenju sa skorom iz prvog merenja (skor I=81,44; skor II=79,51, razlika u skorima aritmetičke sredine je -1,93), dok je kod ispitanika koji nisu bili uključeni u proces profesionalnog osposobljavanja, na drugom mjerenju, skor blago porastao (skor I=98,96; skor II=99,15; razlika u skorima aritmetičke sredine je +0,19). Ovaj značajan podatak, odnosno, pad u skorima rizika recidivizma uključenih u obrazovni proces, odnosno, porast skora rizika recidivizma onih koji nisu bili uključeni, može se interpretirati kao rezultat uključenosti u profesionalno osposobljavanje.

Opravdanost očekivanja da će učesnici osuđenih u procesu profesionalnog osposobljavanja imati pozitivne efekte u pogledu promjena u ponašanju, može se vidjeti kroz naredne rezultate. Jednofaktorskom analizom kovarijanse (gdje su starost i dužina kazne kontrolisani na taj način što su stavljani kao kovarijati) postignutih promjena u ponašanju, utvrđeno je da je srednja vrijednost kod ispitanika koji su učestvovali u obrazovnom procesu (Mean=0,42; St.Dev.=0,543) veća od srednje vrednosti u odnosu na ispitanike koji nisu uključeni u proces obrazovanja (Mean=0,01; St. Dev.=0,479).

Grupa ispitanika koja je bila uključena u profesionalno osposobljavanje ima statistički značajne korelacije ($F=18,23$; $p<0.01$; $\epsilon^2=0,136$) sa postignutim promjenama u ponašanju.

¹⁰ Iz koga su dobijeni podaci o odnosu prema drugima, da li ima neprijateljski ili agresivan stav, kakvo je snalaženje u interpersonalnim odnosima, ali i stavove stručnih radnika o promenama koje u ponašanju osuđenih u zavisnosti od ne/učestvovanja u obrazovnim procesima.

Oni osuđeni koji su bili uključeni u proces sticanja stručnih kvalifikacija, češće su dobijali i određene pogodnosti, kao nagradu za zalaganje tokom obuke i radnu angažovanost, za razliku od osuđenih koji nisu bili uključeni u proces sticanja stručnih kvalifikacija, koji su rjeđe nagrađivani zbog svog ponašanja. Statistički značajne korelacije postoje i pogledu navedenih odnosa (nagrađivanosti-ne/uključenosti), a parametri pomenute korelacije su: $p < 0.01$ i $\epsilon^2 = 0.455$ (Jovanić & Ilijić, 2015a).

Kao opšti zaključak izveden iz prikazanih rezultata jeste da uključivanje osuđenih u obrazovni proces u penalnim ustanovama može imati pozitivan uticaj na efekte penalne rehabilitacije. Osnovna funkcija takve edukacije koja se ogleda u podizanju nivoa znanja, predstavlja ujedno i izraz humanizacije izvršenja zatvorske kazne i nastojanje da se ostvare korektivni efekti na osuđena lica (Jovanić, 2010). Svakako, naknadni završetak ranije propuštenog školovanja ne implicira da oni koji su uključeni u ovaj proces, više neće vršiti krivična djela, jer je recidivizam multikauzalna pojava, već da osuđeno lice povećava svoje mogućnosti za uključivanje u prosocijalne tokove na slobodi (Žunić-Pavlović & Jovanić, 2006). Pozitivni efekti obrazovnih procesa ogledaju se i kroz pozitivne promjene na nivou ponašanja pojedinaca, kroz adekvatnije interpersonalne odnose, bolje prihvatanje tretmana, ali i bolje poštovanje reda i discipline u samoj zatvorskoj ustanovi, što potvrđuju i rezultati sprovedenog istraživanja.

Podatak da se visok procenat osuđenih sa različitim obrazovnim potrebama nalazi na izvršenju kazne, upućuje na neophodnost i važnost sprovođenja obrazovnih sadržaja, na svim nivoima (Jovanić & Ilijić, 2015a). Jedna od prepreka ostvarenja veće efektivnosti edukativnih napora, jeste nedovoljna motivisanost osuđenih za uključivanje u obrazovni proces. Zbog toga, budući napori u sferi realizacije i organizacije obrazovnih sadržaja, treba da sadrže i komponentu koja će uticati na povećanje motivacije za učešće osuđenih u obrazovnim programima, eliminaciju barijera koje im stoje na tom putu, ali i ka podizanju svijesti osuđenih o značaju obrazovanja i sticanju kvalifikacija za rad kako bi ih motivisali za učenje (Odović, Žunić-Pavlović & Jovanić, 2014).

Svakako, da bi postignute pozitivne promjene nastale u toku institucionalnog zatvorskog tretmana imale trajniji karakter, neophodan je i adekvatan i organizovan postpenalni tretman osuđenih koji izlaze iz zatvorske ustanove.

Postinstitucionalni tretman ili postinstitucionalni prihvrat (*staranje*) predstavlja poslednju fazu u procesu izvršenja zatvorske kazne i procesa resocijalizacije i od ključne je važnosti za ponovno uključivanje bivšeg osuđenika u prosocijalne tokove na slobodi (Ilijić & Maljković, 2015).

Otpušteni osuđenik dolaskom na slobodu susreće se s nizom poteškoća materijalne, socijalne pa čak i psihološke prirode. On te probleme, uglavnom, ne može sam savladati i ako nema pomoći društva, vrlo je vjerovatno da će se vratiti na put kriminala.

Bez dovoljno materijalne i socijalne podrške nakon puštanja, kratak ciklus puštanja na slobodu i ponovnog hapšenja, teško može biti prekinut. Ovo se posebno odnosi na zatvorenike koji služe kratke zatvorske kazne, koji nisu u zatvoru dovoljno dugo da budu aktivno uključeni u neki od programa tretmana, a koji najčešće ne podliježu nikakvom

formalnom nadzoru nakon otpuštanja (National Association for the Care and Resettlement of Offenders-NACRO, 2000). Rizik za povratništvo se uvećava ukoliko je bivši osuđenik pripadnik neke osjetljive grupe ili ako je pogođen društvenim faktorima kao što su siromaštvo ili beskućništvo. U rješavanju ličnih izazova i problema koji ih čekaju na slobodi često ne nailaze na podršku institucija, užeg i šireg društvenog okruženja (Maljković, 2015).

Potrebne uslove za prihvata osuđenika u društvenu zajednicu moguće je obezbjediti poduzimanjem niza mjera postpenalne pomoći. Praktični pristup postpenalnom tretmanu u razvijenim zemljama podrazumjeva kordinisanu saradnju penalnih institucija sa službama socijalne zaštite, a novi trendovi podrazumevaju uključivanje i partnerstvo sa nevladinim sektorom i drugim društvenim organizacijama, u cilju osiguranja potrebnih uslova i zadovoljenje potreba bivših osuđenika u cilju uspješne socijalne reintegracije.

Do izmjena krivičnog zakonodavstva u Srbiji 2014. godine, briga o licima otpuštenim iz zatvora je bila povjerena Centrima za socijalni rad. Podrška koja je pružana bivšem osuđeniku nakon izvršenja kazne zatvora uglavnom se svodila na jednokratnu novčanu pomoć i pružanje savjeta o ostvarivanju prava (Vasiljević-Prodanović, 2015).

U Srbiji su u skorije vrijeme napravljeni značajni pomaci na planu postinstitucionalnog prihvata. Oni su za sada najvidljiviji na planu zakonske regulative, a ogledaju se u donošenju niza zakona, prije svega Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (2014), Zakona o izvršenju vanzavodskih sankcija i mjera (2014), Strategije za razvoj sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji 2013-2020, Strategije za smanjenje preopterećenosti smještajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010-2015. godine. Ovakva regulativa može biti dobra osnova za unapređenje prakse izvršenja krivičnih sankcija, ali i postinstitucionalnog prihvata, kao integralne faze tretmana osuđenih lica (Ilijić & Maljković, 2015).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Tragajući za rješenjima problema savremenih zatvorskih sistema, veliki broj istraživača nastoji da ukaže na najadekvatnije načine odgovora na krizu zatvora. Usmjeravanje pažnje ka programima koji daju pozitivne rezultate u praksi, jeste dobar početak, ali ipak nedovoljan uslov za postizanje pozitivnih promjena i uspjeha u izvršenju zatvorske kazne (Ilijić, 2014c). Svakako, samo postojanje određenih programa, opet nije dovoljno. Za njihovu efektivnost, neophodno je da oni budu konstruisani i realizovani na taj način da odgovoraju potrebama svakog pojedinačnog osuđenika, njegovim mogućnostima i željama, uz svakako, adekvatan plan realizacije i obučeno stručno osoblje. Neophodnost sprovođenja specijalizovanih tretmana prozilaži iz sve većeg broja osuđenih koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci, ali i osuđenih koji su počinioci teških krivičnih djela sa elementima nasilja. Strana korektivna praksa bogata je brojnim programima koji su usmjereni i kreirani posebno kao ovoj kategoriji rizičnih prestupnika. Na kraju treba dodati, da uspjeh cjelokupnog tretmana, a posebno edukativnih programa, opet zavisi i od

dobrih mjera postepanalne pomoći, zaštite i podrške osuđenom licu. Samo na ovaj način oblikovan i realizovan tretman u zatvorskoj zajednici, može da dovede do pozitivnih rezultata, promjena u ponašanju i dobre socijalne reintegracije bivših osuđenika. Ulaganje u tretmanske programe i sadržaje je isplativa investicija koja daje dugoročne pozitivne efekte kako u pogledu smanjenje stope recidivizma, tako i u pogledu zaštite društva.

REFERENCE

1. Batrićević, A. & Ilijić, Lj. (2013). Imprisonment in Sweden, Normative Frameworks, Characteristics and Impact on Recidivism. *Journal of Criminalistics and Law*. Vol. XVII. No.2. Pg.135-155.
2. Batrićević, A. & Ilijić, Lj. (2014). Health Care of Prisoners As a Crime Prevention Factor-General Standards and Conditions In Serbia. "Archibald Reiss Days". Academy of Criminalistic and Police Studies and German Foundation for International Legal Cooperation. Vol.1. Pg. 441-451.
3. Brewster, D. R, & Sharp, S. (2002). Educational Programs and Recidivism in Oklahoma: Another Look, *The Prison Journal*, Vol. 82. No.3. p.314-334
4. Blakey, D. (2008). *Disrupting the Supply of Illicit drugs into prisons*, A Report for the Director General of National Offender Management Service. Available from:<http://www.justice.gov.uk/docs/blakey-report-disrupting.pdf>
5. Chavez, R. & Dawe, S. (2007). International Research and Trends in Education and training provision in Correctional Settings, (Pg.16-27) In: *Vocational Education and training for Adult prisoners and Offenders in Australia: Research readings*. Edited by Dawe, S. Published by NCVER, Australian Government. Retrived on May, 2, 2014. Available on: www.ncver.edu.au
6. Council of Europe, (2014). *Prison Drug Treatment Systems Overview*. Research Project and Feasibility Study. Available from:www.emcdda.europa.eu/countries.
7. Greenberg, E., Dunleavy, E., & Kutner, M. (2007) *Literacy Behind Bars: Results from the 2003 National Assessment of Adult Literacy Prison Survey (NCES 2007-473)*. U.S. Department of Education, Institute of Education Sciences, National Center for Education Statistics
8. Gerber, J. & Fritsch, E. J. (1995). Adult Academic and Vocational Correctional Education Programs: A Review of Recent Research. *Journal of Offender Rehabilitation*, Vol. 22: 119–142
9. Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, (2013). Ministarstvo pravde Republike Srbije. Dostupno na: www.uiks.gov.rs
10. Hawley, J., Murphy, I. & Souto-Otero, M. (2013). *Prison Education and Training In Europe. Current Stay-of-play and Challenges*. A summary report authored for the European Commission by GHK Consulting. Available on:www.ec.europa.eu
11. Ilić, Z., & Jovanić, G. (2011). *Zatvor i/ili sloboda pod nadzorom*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
12. Ilijić, Lj. (2012a). Osuđeni i deprivacije. U: Kron. L. (Ur.) *Delikti, kazna i mogućnosti socijalne profilakse*. Str.351-359. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

13. Ilijić, Lj. (2012b). *Demografska, sociopsihološka, kriminološka i penološka svojstva osuđenih kao činioci zatvorskih deprivacija*. Magistarska teza odbranjena na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
14. Ilijić, Lj. (2012c). Stanje u kazneno-popravnim zavodima u Srbiji-problem prekobrojnosti zatorske populacije. *Socijalna misao*. Vol.19.br.74. str.143-152
- Ilijić, Lj. (2013a). Koliko su uslovi izvršenja zatvorske kazne daleko od evropskih standarda. U: Kron. L. i Jugović, A. (Ur.) *Kriminal, državna reakcija i harmonizacija sa evropskim standardima*. Str.317-325. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
15. Ilijić, Lj. (2013b). Savremene penološke tendencije-o konceptu procjene rizika i potreba. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXXII. Br.1. Str. 167-176.
16. Ilijić, Lj. (2014a). *Osuđeni i deprivacije-uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
17. Ilijić, Lj. (2014b). Obrazovanje i profesionalno osposobljavanje osuđenih lica kao važan faktor redukcije recidivizma. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*. Srpsko udruženje za krivično pravnu teoriju i praksu i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Vol.52. Br.1. Str.121-133.
18. Ilijić, Lj. (2014c). Profesionalno osposobljavanje osuđenih-stanje u Srbiji i praksa u svijetu. U: Kron, L. (Ur.) *Prestup i kazna: de lege lata et lege ferenda*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Str.341-351
19. Ilijić, Lj. & Jovanić, G. (2015b). Prisustvo i upotreba psihoaktivnih supstanci u zatvorima. U: Vejnović, D. (Ur.) *Nauka, društvo, tranzicija*. Zbornik radova povodom 18 godina Evropskog defendologija centra. Međunarodni naučni skup, Banja Luka, 29-30. maj 2015 god. Izdavač: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja. Vol.2. Str. 582-593.
20. Jovanić, G. & Ilijić, Lj. (2015c). Diskriminacija starih osoba u zatvorskom sistemu. Tematski zbornik naučnog skupa *Pravni sistem i zaštita od diskriminacije*. Pravni fakultet Univerziteta u Prištini-Kosovska Mitrovica. Vol.2. Str.157-167.
21. Ilijić, Lj. & Maljković, M. (2015). Postinstitucionalni tretman osuđenika. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. 34(1)
22. Jovanić, G. & Ilijić, Lj. (2015a). Obrazovne potrebe i edukativni tretman. *Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*. Knjiga rezimea sa međunarodnog naučnog skupa. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
23. Jovanić, G. & Ilijić, Lj. (2015b). Položaj invalida u zatvoru. U: Vejnović, D. (Ur.) *Nauka, društvo, tranzicija*. Zbornik radova povodom 18 godina Evropskog defendologija centra. Međunarodni naučni skup, Banja Luka, 29-30. maj 2015.god. Izdavač: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja. Vol. 2. Str. 540-551
24. Jovanić, G. (2010). Potrebe za tretmanom i njegova realizacija u penitensijarnim uslovima, U: Žunić-Pavlović, V. i Kovačević-Lepojević, M. (Ur.) *Prevenција i tretman poremećaja ponašanja*. Str. 257-276, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

25. Lochner, L. & Morreti, E. (2003). *The Effect of Education on Crime: Evidence from Prison Inmates, Arrest and Self-Reports*, Department of Economics, University of Western Ontario. Available on: www.eml.berkeley.edu/~moretti/lm46.pdf
26. Maljković, M. (2015). Diskriminacija u procesu reintegracije osuđenih lica. *Pravni system i zaštita od diskriminacije*. Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici. Vol. 2. Str. 253-268
27. National Association for the Care and Resettlement of Offenders (NACRO) 2000, *The Forgotten Majority: The Resettlement of Short Term Prisoners*, NACRO, London.
28. Odović, G., Žunić-Pavlović, V., & Jovanić, G. (2014). *Profesionalno osposobljavanje kao faktor rehabilitacije osuđenih lica u ustanovama za izvršenje kazne zatvora*. III International Scientific Conference Special Education and Rehabilitation – Adult Persons with Disabilities. Oktobar, 24-26. 2014.g. Šabac, Str.353-366
29. Sykes, G. (1958). *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. New Jersey: Princeton University Press
30. Soković, S. (2008). *Izvršenje krivični sankcija*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu i javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd
31. *Strategija za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine*, Službeni glasnik RS, br. 53/2010.
32. Vasiljević-Prodanović, D. (2015). Postpenalna pomoć: Karika koja nedostaje. *Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*. Knjiga rezimea. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Str.62-65. Beograd.
33. World Health Organization, (2014). Regional Office for Europe. Health Topics, Data and statistics. Available from:www.euro.who.int.
34. Žunić-Pavlović, V. & Jovanić, G. (2006). Savremene forme obrazovanja odraslih osuđenih lica. *Beogradska defektološka škola*. Vol. XII, Br.3. str.143-152.

PRISON SENTENCE AND RESOCIALISATION -FACTORS OF NON/EFFECTIVENESS-

Since the introduction, to this day, a prison sentence, has come a long development time. Although the ideas and concepts on which is based transmission with the progress of society, imprisonment has always aimed at re-socialization of offenders and their adequate social reintegration. From the seventies strong criticisms of the concept of re-socialization based on which these sanctions are supported by facts about the failure of the execution of prison sentences. The increase in the number of prisoners and a high rate of recidivism led the professional community to the quest for the most effective treatment facilities which will give a positive results in practice. In this paper, the author deals with in the analysis of treatment facilities and programs, presenting research results that show their non/effectiveness. On the other hand, the author pays particular attention to the identification of factors that

negatively affect its efficient implementation, such as the poor conditions in prisons, overcrowding of the prison population, the negative trends in the structure of prisoners, the lack of specialized programs for high-risk convicts, many of deprivations, inadequate post-penal acceptance et al., as well as factors that have a positive impact on its effective enforcement, such as educational facilities

Keywords: prison, convicted, treatment, re-socialization and reintegration.